

Počeci filmske kulture na području Hrvatske (1896. - 1918.)

Aščić, Dominik

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:859387>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-21**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet u Osijeku
Sveučilišni prijediplomski dvopredmetni studij Sociologija i Povijest

Dominik Aščić

Počeci filmske kulture na području Hrvatske (1896. - 1918.)

Završni rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Domagoj Tomas

Sumentor: dr. sc. Luka Pejić

Osijek, 2024.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet u Osijeku
Odsjek za povijest
Sveučilišni prijediplomski dvopredmetni studij Sociologija i Povijest

Dominik Aščić

Počeci filmske kulture na području Hrvatske (1896. - 1918.)

Završni rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena
povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Domagoj Tomas

Sumentor: dr. sc. Luka Pejić

Osijek, 2024.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnoga, odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku

13.09.2024

Dominko Aščić, 012240002

Ime i prezime studenta, JMBAG

SAŽETAK

U drugoj polovici 19. stoljeća ostvarene su brojne tehnološke inovacije koje su znatno utjecale na tadašnje društvo. Od izuma koji će znatno promijeniti pogled na svijet ondašnjeg društva je upravo kinematograf. Proizvod je to tadašnjih procesa industrijske revolucije kao i transformacije društva na do tada neviđenu razinu koja je izložena sasvim novim sredstvima razonode, informiranja, političkog i propagandnog djelovanja. Kako bismo razumjeli razvoj europskog pa čak i hrvatskog društva, vrlo je važno analizirati pojavu i razvoj filma. Današnja republika Hrvatska film će dočekati u sklopu Austro-Ugarske te će stoga imati i ograničenu autonomiju, no ona će se polako industrijalizirati što će imati veliki utjecaj na razvoj filma u Hrvatskoj i Slavoniji. Ovaj rad će uz korištenje primarnih izvora, relevantne literature i znanstvenih članaka sagledati aspekte pojave filma u okvirima razvoja kinematografije posebice u Europi pritom uspoređujući hrvatske okolnosti.

Ključne riječi: kinematografi, filmska kultura, 19. stoljeće

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POJAVA KINEMATOGRAFIJE I FILMSKE KULTURE U EUROPI	3
3. DRUŠTEVNO POLITIČKA SITUACIJA U HRVATSKOJ U VRIJEME POJAVE KINEMATOGRAFA	5
4. POČECI FILMSKE KULTURE NA PODRUČJU HRVATSKE	7
5. NOVINSKI OSVRTI NA FILMOVE I DJELOVANJE KINEMATOGRAFA.....	14
6. ZAKLJUČAK	18
7. LITERATURA	19
8. POPIS PRILOGA.....	21

1. UVOD

Vrlo je važno poznavanje nastanka filma za razumijevanje društva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće kada dolazi do izuma kinematografa koji se polako počinje pojavljivati u hrvatskim zemljama. Banska Hrvatska, koja je tada bila dijelom Austro-Ugarske ubrzo prihvaća novi izum koji je nastao kao proizvod novog industrijskog društva orijentiranog prema brzini, reprodukciji i pokretu. Također, film će zbog svoje socijalne, kulturne, didaktičke i propagandne primjene imati vrlo važnu ulogu u 20. stoljeću stoga je neophodno razumjeti procese koji su utjecali na početke filma u Hrvatskoj.

Cilj ovog završnog rada je, na temelju relevantne sekundarne literature i primarnih izvora, prikazati povijesni pregled razvoja filma u Hrvatskoj u razdoblju od 1896. do 1918. godine. Također istražiti će se uloga industrijalizacije i urbanizacije pri razvoju hrvatske kinematografije s osvrtom na početke produkcije filmova u Hrvatskoj i njezinu zastupljenosti. Te će se na poslijetku proučiti odnos vlasti prema sadržaju filmskog programa te u kakvom je položaju i koju je ulogu imala hrvatska kinematografija u okolnostima Prvog svjetskog rata.. Također, drugi cilj ovoga rada je i obuhvatiti recepciju tadašnje javnosti o filmovima koji su prikazivani u kinima kroz prizmu novinskih članaka koji su pisali o istima.

U prvom dijelu rada analizirati će se postupni razvoj kinematografije u Europi koji je primarno započeo izumom kinematografa od strane braće Lumière te će se proširiti diljem Europe. Također, što se tiče razvoja kinematografije u drugom djelu ovog rada obuhvatit će se društveno-političke okolnosti koje su dovele do pojave kinematografa i filmske kulture u Hrvatskoj. Zatim će se u trećem dijelu rada obrađivati pojava kinematografa u današnjoj republici Hrvatskoj i u njezinim dijelovima koji obuhvaćaju Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. U kontekstu toga obrađivat će se i različiti autori koji su pridonijeli razvoju filmske kulture. Potom, u četvrtom dijelu završnog rada analizirat ćemo recepciju filmova u tadašnjim novinama te da je prilikom analize novinskih izvora korištena digitalizirana građa koja je dostupna na mrežnim stranicama Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U pogledu pronalaska literature nije bilo većih poteškoća, no valjalo bi spomenuti kako se samo nekolicina domaćih autora bavila ovom tematikom što nas može upućivati na relativnu nezainteresiranost istraživača za početke filmske kulture u Hrvatskoj. Glede početaka filma u Europi napisane su vrlo korisne knjige i znanstveni radovi. Jedan od važnijih hrvatskih autora koji

bavio ovim pitanjima je Ivo Škrabalo, autor knjige *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.-1997. – Pregled povijesti hrvatske kinematografije*. Također, potrebno je istaknuti i autore kao što su Nikica Gilić i Ante Peterlić.

2. POJAVA KINEMATOFRAFIJE I FILMSKE KULTURE U EUROPI

Sve do 1890-ih nije postojala tehnologija koja bi omogućavala prikaze „živih slika“, iako je bilo ranijih pokušaja koji su nastojali da „ožive“ fotografije no tek je izum braće Lumière omogućilo „oživljavanje“ slika.¹ Također, Eric Hobsbawm u svojem dijelu *Doba ekstrema* smatra kako prijelaz iz 19. u 20. stoljeće označava „trijumf kinematografije“, ponajviše se referirajući na zapadne zemlje koje su tada bile industrijski razvijene, odnosno na one u kojima je bilo razvijeno industrijsko društvo.² Početak širenja kinematografa upravo se potvrđuje prikazivanjem prvih kino predstava u Parizu, Londonu, Bruxellesu i New Yorku samo nekoliko mjeseci nakon prvog javnog prikazivanja 28. prosinca 1895. u pariškom Grand Caféu predvodeći proces „trijumfa kinematografije“³

Također se za to vrijeme film, prema Peterliću, shvaćao kao „stanovita ekstenzija fotografije“.⁴ Nekoliko godina kasnije izum se proširio i na Ameriku gdje je 26 milijuna Amerikanaca posjećivalo kinodvorane. Hobsbawm ističe da je Italija, koju opisuje kao „zaostalu“, u većim gradovima imala oko 500 kinodvorana za čije je otvaranje najzaslužniji bio Filoteo Albertini.⁵ Uspjeh takvog izuma i filmske industrije je upravo njezino okretanje prema široj publici i zaradi, čime se naglo širi mreža kinodvorana kao i produkcija filmova. Povjesničar Jürgen Osterhammel se također osvrnuo na početke kinematografije smatrajući kako su filmovi od samog početka bili masovnoj industrijskoj proizvodnji.⁶

Prema Peterliću, proces razvoja kinematografije krajem 19. stoljeća predvodili su znanstvenici poput braće Lumiere, Thomasa Alve Edisona i braće Skladanowsky te koji su uz pomoć raznih inovacija omogućili prijenos živih fotografija na platno.⁷ Naime u SAD-u su tek 1900. godine „peep show“ zamijenili filmski projektori s pomoću Armatovog projektora te je prva kino predstava u SAD-u održana 23. travnja 1896. godine.⁸ Francois Albera smatra kinematograf

¹ Eric Hobsbawm, *Age of Empire 1875-1914* (New York: Vintage Books, a division of Random House, Inc., 1989), 238.

² Jürgen Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, prev. Patrick Camiller (Princeton: Princeton University Press, 2014) 238-239.

³ Hobsbawm, *Age of Empire 1875-1914*, 238-239.

⁴ Ante Peterlić, *Povijest filma: rano i klasično razdoblje*, priredio Nikica Gilić, (Zagreb, Hrvatski filmski savez, 2008.) 12.

⁵ Hobsbawm, *Age of Empire 1875-1914*, 238-239.; Peterlić, *Povijest filma*, 42.

⁶ Osterhammel, *The Transformation of the World*, 42.

⁷ Peterlić, *Povijest filma*, 41.

⁸ *Isto*, 41.

ujedno i „simbolom moderne“, te „produktom industrijskog društva usmjerenog k proizvodnji“.⁹ Također, on smatra kako je „trijumf kinematografije“ posljedica onovremenih socijalnih i kulturnih praksi kao što su preciznost, automatizam, brzina, reprodukcija i tako dalje.¹⁰ Isto tako pojavljivala su se i suprotna stajališta predvođena grupom europskih socijaldemokrata koji su smatrali da je film poguban za proletarijat.¹¹ No kinematografija je unatoč prvotnim kritikama i sumnjama u njezinu vrijednost, vrlo brzo postala pokazateljem rastuće modernosti i tehnološke preobrazbe koja je počela zahvaćati gotovo čitav svijet.

Također vrlo je bitno za napomenuti kako je pojava kinematografa imala znatan odjek i u istočnoj Europi, točnije u carskoj Rusiji. Poznato nam je kako je Camille Cerf (1862. - 1936.), belgijski filmaš i suradnik braće Lumière 1896. snimio krunidbu ruskoga cara što ujedno predstavlja prvi filmski uradak na području Rusije. No, Nikola II. izrazio je 1913. odbojnost prema filmu rekavši: „Držim da je kinematografija isprazan, potpuno beskoristan, pa čak i štetan oblik zabave. Samo abnormalna osoba može ovu apsurdnu djelatnost upariti s umjetnošću. To je potpuno smeće i ovakvim glupostima ne treba biti pridavana nikakva važnost“.¹²

⁹ François Albera, „First Discourse on Film and the Construction of a Cinematic Episteme“, u: *A Companion to Early Cinema*, ur. André Gaudreault, Nicolas Dulac, Santiago Hidalgo (West Sussex, Chichester: Wiley-Blackwell, 2012), 132.

¹⁰ Albera, „First Discourse on Film and the Construction of a Cinematic Episteme“, 132.

¹¹ Hobsbawm, *Age of Empire 1875-1914*, 238-239. Pejić obraća pozornost na tendenciju prikazivanja filma kao oblika bijega od stvarnosti u osječkim novinama (primjer Narodne obrane). Luka Pejić, „Osnivanje i prve godine djelovanja osječkog kina „Urania“ (1912.-1918.)“ *Scrinia Slavonica* 18 (2018), br. 1: 290.

¹² Pejić, „Osnivanje i prve godine djelovanja osječkog kina „Urania“, 291.

3. DRUŠTVENO POLITIČKA SITUACIJA U HRVATSKOJ U VRIJEME POJAVE KINEMATOGRAFA

U drugoj polovici 19. stoljeća Banska Hrvatska ulazi u razdoblje političko-upravne stabilnosti kada se u Europi počinju prikazivati prve kinopredstave. No vrlo je važno napomenuti kako je Hrvatska kinematograf dočekala za vrijeme banovanja Karolya Khuen-Héderváryja.¹³ To se razdoblje u hrvatskoj historiografiji opisuje i kao „olovno doba“ glede ograničenih političkih sloboda no također je obilježeno i određenim kulturnim i gospodarskim pomacima. Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. godine, Kraljevina Hrvatska-Slavonija dobiva potpunu autonomiju u cjelokupnoj upravi zemlje, pravosuđu, kulturi, bogoštovlju i nastavi.¹⁴

Takvo uređenje između Hrvatske i Ugarske održat će se sve do 1918. odnosno do pada Austro-Ugarske. U prošlom poglavlju govorilo se o razvoju i važnosti industrijskog društva u procesu „trijumfa kinematografa“ te kako je u samom početku podijelila tadašnje društvo. Za razliku od razvijenog zapada Europe, Hrvatska je tijekom 1870-ih i 1880-ih imala znatno sporiji rast stanovništva. Također početak demografske tranzicije se podudara i s inicijalnim procesima industrijalizacije i urbanizacije u spomenutim desetljećima.¹⁵

Glede demografskih kretanja, prema popisu stanovništva iz 1880. godine 7.24% stanovništva je živjelo u gradovima, a do 1910. godine oko 21%. Usporede li se navedeni podaci možemo uočiti porast urbane populacije, no taj rast je u zanemariv u usporedbi s postotkom stanovništva u gradovima na području srednjoeuropskih i zapadnoeuropskih zemalja.¹⁶ Naime, jasno nam je kako u Banskoj Hrvatskoj nije postojala masovna radnička klasa i veliki broj sitne buržoazija, nego su većinu stanovništva činili seljaci. Također, neki od mogućih razloga za takvu situaciju su dakako i slaba gospodarska podloga i nerazvijeno poduzetništvo.¹⁷

¹³ Ljiljana Dobrovšak, „Zakonodavna i izvršna vlast u hrvatskim zemljama od 1790. do 1918.“, u *Temelji moderne Hrvatske: Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger i Jasna Turkalj (Zagreb: Matica hrvatska, 2016), 63-67.

¹⁴ Pejić, „Osnivanje i prve godine djelovanja osječkog kina ‚Urania‘“, 291; Dobrovšak, „Zakonodavna i izvršna vlast“, 71.

¹⁵ Božena Vranješ-Šoljan i Robert Skenderović, „Demografska slika Hrvatske od početka 19. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata“, u *Temelji moderne Hrvatske: Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger i Jasna Turkalj (Zagreb: Matica hrvatska, 2016), 124-128.

¹⁶ Vranješ-Šoljan i Skenderović, „Demografska slika Hrvatske“, 125.

¹⁷ Nikica Gilić, *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*, (Zagreb, Leykam International, 2010.) 21-23.

Može se pretpostaviti kako su na sporije širenje kinematografa i kinodvorana utjecali zakašnjela industrijalizacija Banske Hrvatske, za razliku od Ugarske koja se znatno razvijala nakon nagodbe iz 1867. godine. Prema navodu Škrabala, Budimpešta je 1912. godine imala 92 kinematografa, dok je Zagreb imao svega 4 kinematografa.¹⁸ Valjalo bi također napomenuti kako je osim usporene modernizacije Banske Hrvatske, na sporiji razvoj kinematografije u Hrvatskoj utjecala i ograničena politička autonomija. S obzirom na to da se Banska Hrvatska našla pod utjecajem dviju stranih sila, to je jednostavno onemogućavalo daljnji razvoj kinematografije gdje je glavnu ulogu u obrazovanju stanovništva imao Izidor Kršnjavi. Ovakav problem se opaža u slučaju Izidora Kršnjavog, predstojnika odjela za bogoštovlje i nastavu koji će pokrenuti Znanstveno umjetničko kazalište „Uranija“ koje je populariziralo znanost.¹⁹ Također, u prilog potvrdi navedene teze, Gilić ističe nekoliko faktora koji su utjecali na kasniji razvoj kinematografije u Hrvatskoj. Među probleme ističe slabu gospodarsku podlogu na području Hrvatske, nerazvijeno poduzetništvo te već spomenutu dominaciju seoskoga stanovništva. Također, uočava problem uporabe nacionalnih jezika u gradovima među kojima su se isticali njemački i talijanski, u jednakoj ili većoj mjeri nego hrvatski, stanovništvo odnosno običan je puk je također osjećao značajnu pripadnost prema kulturnim i političkim središtima van hrvatskog jezičnog ili književnog područja s obzirom na njihov utjecaj.²⁰ Isto tako, filmska produkcija se nije pretjerano razvijala te se uglavnom zarađivalo na distribuciji i uvozu.²¹ Upravo zbog svih navedenih faktora nije postojao osnovni kapital za proizvodnju filmova na masovnoj razini. Naravno, u tom razdoblju su se počeli pojavljivati određeni entuzijasti koji su uglavnom ulagali vlastiti kapital za proizvodnju filmova.²² Hrvatske kinodvorane su zarađivali zadovoljavajuće svote novaca i postale su relativno uspješne no ne kao u razvijenijim zemljama koje su imale veći udio urbanog, pismenog i obrazovnog stanovništva i više pripadnika buržoazije i proletarijata.²³

¹⁸ Škrabalo, Ivo. *101 godina filma u Hrvatskoj: Pregled povijesti hrvatske kinematografije.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.) 41

¹⁹ Škrabalo, *101 godina filma*, 42.

²⁰ Gilić, *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*, 23.

²¹ *Isto*, 23.

²² Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 30-31.

²³ Gilić, *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*, 24

4. POČECI FILMSKE KULTURE NA PODRUČJU HRVATSKE

U Banskoj Hrvatskoj kinematografija se pojavljuje deset mjeseci nakon prvog javne predstave u prosincu 1895. godine. Obavijest o prvom prikazu u Zagrebu javlja se 7. listopada u listu *Obzor* gdje se na posljednjoj stranici nalazila sljedeća obavijest: „Edisonov ideal! / Kinematograf / (živuće fotografije) / samo nekoliko dana / Počima predstavljati / sutra u četvrtak 8. listopada / u dvorani „KOLA“ / u ½ 6 sati do 8 sati / Poduzetništvo“. Iako se kinematograf reklamiralo pomoću Edisonova imena, iz novinskih priloga nije moguće zaključiti tko je priredio prve prikaze. Prema Škrabalu, Edisonovo ime korišteno je u reklamne svrhe jer su ga ljudi asociirali s napretkom i znanošću („čovjek koji je već zakoračio u budućnost“). Prema izvještajima u *Obzoru*, projekcija je opisana kao „veoma interesantna“ te ju je list „preporučio pažnji našeg občinstva“.²⁴

Nakon posljednjeg prikaza, u nedjelju 18. listopada 1896., zainteresiranost za film opada jer kako objašnjava Škrabalo, kao i svako čudo, i ovo je „moderno čudovište“ uzbuđivalo duhove samo poslovična tri dana.²⁵ Nakon Zagreba, prikazi se održavaju i drugim gradovima, na primjer u Rijeci (listopad 1896.), Zadru (veljača 1897.).²⁶ U Zagrebu su filmske predstave održane drugi put dva mjeseca nakon prvih, a između 1896. i 1898., redovito se održavaju predstave „putujućih kinematografa“.²⁷ Tako je potkraj 1897. godine gostovao slavni „Cinématographe Lumière“. Također, poznato nam je kako su 1898. izrađene prve snimke u Hrvatskoj koje je napravio francuski fotograf i redatelj Jean Alexandre Louis Promio te je napravio sedam filmskih reportaža na području Šibenika i Pule.²⁸ Autor Enes Midžić iznosi i naslove kratkometražnih filmova koje su uglavnom posvećene vojnim manevrima i mornaričkim vježbama: *Dolazak i sidrenje broda, Pozdrav s jarbola, Priprema za boj, Iskrucavanje i puščana paljba, Regata i Trka mornara*.²⁹

Nakon osvajanja zapadnih zemalja, kinematografski izum postaje sve popularniji i dobiva medijsku pozornost. Tako satirični list *Zvekan* objavljuje satirični tekst „Moderan brak“, koji

²⁴ Ivo Škrabalo, *Između publike i države: Povijest hrvatske kinematografije 1896-1980* (Zagreb: Nakladni zavod Znanje, 1984), 9-13.

²⁵ Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 24-25. Doduše, Škrabalo, navodeći projekcije koje su slijedile nakon prve, pobija svoju tvrdnju o opadanju popularnosti novoga izuma.

²⁶ Pejić, „Osnivanje i prve godine djelovanja osječkog kina „Urania“ (1912.-1918.)“, 293.

²⁷ Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 28.

²⁸ Enes Midžić, „Alexandre Promio, snimatelj društva Lumiere, u Hrvatskoj 1898.“, *Hrvatski filmski ljetopis* 47 (2016), br. 6: 10-11.

²⁹ Midžić, „Alexandre Promio“, 19-25.

navodi izume koji su obilježili svakodnevni život na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u kojem se spominje kinematograf.³⁰

Prvo desetljeće filma je razdoblje „putujućih kinematografa“ čije se priredbe održavaju kao atrakcija na sajmovima i sličnim manifestacijama. Prva kinodvorana otvorena je u Pittsburghu tek 1905. godine. Škrabalo prvo desetljeće filma opisuje kao „razdoblje stanovitog lutanja, što je posljedica zamora i sumnji prvih entuzijasta, nadošlih nakon početne euforije koju je zapalio onaj snop svjetla kojim su prve žive slike putovale od projektora do razapetog platna“. Tako je i sama obitelj Lumière prestala proizvoditi filmove već 1898. godine.³¹

U studenom 1906. godine mnoštvo Zagrepčana okupilo se u Gajevoj ulici broj 1. kako bi svjedočilo tehničkom napretku kinematografa.³² Diferencijacija u klasnom smislu je postojala jer su u tom trenutku svi okupljeni, s obzirom na svoj status i stalež, odvajali u prostore koji su imali naziv prvo, drugo i treće mjesto.³³ Pathé – bioskopi, pod čijim je imenom radila kinodvorana, nisu bili sastavu francuske tvrtke za proizvodnju filmova nego su jednostavno posudili njihov projektor te su pomoću njega prikazivane kino-predstave. Kasnije će ova kinodvorana promijeniti svoj naziv u „Union“ te tako ući u povijest kao jedan od prvih stalnih kinematografa u Zagrebu ali i u cijeloj Hrvatskoj.³⁴

U tom razdoblju, od prve filmske predstave do prvog stalnog kinematografa koji se pojavio u Zagrebu, prošlo je nepunih deset godina te će s time započeti razdoblje kinofikacije koja je uvjetovana i društvenim te tehničkim uvjetima. Prvi filmovi bili su zabava za mase i uobičajeno su trajali 10-15 minuta te bi se kopije filmova koristili sve dok se vrpce ne bi raspale.³⁵ Takav način kopiranja i distribuiranja filmova prvi su uveli 1903. braća Harry i Herbert Miles u Americi 1903. godine. Tako je nastala prva kino distribucija koja je zamijenila putujuće kinematografe koji su bili vrlo razgranati i dobro organizirani.³⁶ Kasnije se ovakav oblik pojavljuje u Europi, točnije u Francuskoj, gdje braća Pathé 1907. godine prelaze na efikasniji model iznajmljivanja filmova.³⁷

U međuvremenu, Zagreb doživljava stanovite društvene i tehničke promjene. Naime, 1907. godine u pogon je puštena prva gradska munjara puštena. To je bilo ključan element u izgradnji

³⁰ Pejić, „Osnivanje i prve godine djelovanja osječkog kina „Urania“ (1912.-1918.)“, 294.

³¹ Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 26-27.

³² *Isto*, 26.

³³ *Isto*, 27.

³⁴ *Isto*, 27.

³⁵ *Isto*, 27.

³⁶ *Isto*, 27.

³⁷ *Isto*, 27.

modernoga grada što je pridonijelo elektrifikaciji kina. Nakon toga nastupila je „kinematografomanija“ u kojoj se očitovao interes publike za filmskim sadržajem te su se počele nizati brojne filmske predstave koje su privlačile mnoga znatiželjna lica.³⁸ Primitivni oblik filma koji se pojavljivao su bile „panorame“, odnosno stereo-fotografije koja je postojala u Marovskoj ulici (danas Masarykovaya ulica). Te stereo-fotografije su se uglavnom sastojali od tzv. „panorama“ koje su bile rado gledane.³⁹ U sklopu otvaranja prvog stalnog kinematografa 1906. godine u Zagrebu su gostovala čak tri kinematografa koja su bila ispunjena jer je film postao zabava za masu.⁴⁰ Također u Draškovićevoj ulici smjestio se Grand Elekte – Bioskop ravnatelja Bachmajera koji je u to vrijeme bio označen kao mjesto takozvanih „kazalište živih, velikih predstava“.⁴¹

Predstave bi najčešće otpočinjale nakon zvižduka parnog lokomobila, koji je pri tom služio kao generator za struju te bi se program sastojao od naslova kao što su: *Pokladna noć*, *Oklada*, *Rođakov dragocjeni ormarić*, *Ona“ imade gaće*, *Dječja svatba* i *Carinarska pregledba*. Što se zapravo krilo iza ovih naslova možemo pretpostaviti iz sadržaja koji je objavljivan u reklamne svrhe. Primjerice, iza sadržaja naslova poput *Pokladne noći* piše: „Prekrasno: Jedna gospodja podje sa svojim suprugom u automobilu na maskirani ples, gdje ju njezin suprug zateče nečuvenim trenom u nježnom milovanju sa njezinim ljubavnikom, posljedica toga jest dvoboj kojeg bi dolazak gospodje imao zapriječiti, nu ona bude po svom ljubavniku probodena“.⁴² Također održavane su i takozvane pariške večeri koje bi se najčešće održavale u 10 navečer uz natpis „pristup samo odrasloj gospodi i gospodjama“.⁴³

Postoje i izvori koji nam potvrđuju i pojave „posebnih“ predstava koje su se prikazivale u obalnim gradovima koje nose naziv *serata nera*.⁴⁴ Ljudi bi nahlili ali ujedno bi se i prevarili s obzirom da su filmovi potonjeg naziva prikazivali pornografiju koja je za svoje početke bila vrlo

³⁸ *Isto*, 28.

³⁹ *Isto*, 28

⁴⁰ *Isto*, 28.

⁴¹ *Isto*, 28

⁴² Ivo Škrabalo u svojoj knjizi 101 godina filma u Hrvatskoj iznosi primjer jedne od reklama i za primjer je uzео naslov „Pokladna noć“.

⁴³ *Isto*, 29.

⁴⁴ Miodrag Kalčić. „Počeci kinofikacije Pule (do početka Velikoga rata): prvi puljski stalni kinematografi i prvo erotsko kino.“ *Histria*, vol. , br. 6. 2016. 93-143 : Autor navodi kako su serate nere odnosno „crne večeri“ bile projekcije samo za odrasle muškarce. takav naziv je proizašao zbog francuske slobodne priozovdne nazivane i „pariškim večerima“ odnosno erotskih i sličnih filmova. Takve kinopredstave su posebno bile prikazivane u Puli a mornaričku i vojnu populaciju.

čedna s obzirom na to da su ti filmovi snimani isključivo za mušku populaciju.⁴⁵ Također u tadašnjem Zagrebu godine 1906. gostuje i Električni cvietni vilin-dvor koji je dobio vrlo negativne krike kao i The Royal Bio koji je bio pozitivnije ocijenjen. Sastojao se od 25 točaka među kojima su činili materijali o preuzimanju i opsjedanju Port Arthura u rusko-japanskom ratu. Valjalo bi istaknuti kako je očigledno postojao interes za kinematografskim projekcijama o putopisnim ili aktualnim događajima.⁴⁶

Godine 1906. u okviru programa The Royal Bio prikazivane su slike *I. hrvatskog svesokolskog sleta u Zagrebu* koji je održan u rujnu te se smatra jednim od prvih dokumentarnih filmskih materijala snimljenih na području Hrvatske⁴⁷ Snimatelj tog uratka bio je Josip Karaman koji je želio kroz objektiv kamere snimiti aktualni društveni događaj.⁴⁸ To je omogućilo razvoj novog filmskog roda te je postalo glavni dio programa stalnih kinematografa. U pitanju su bili prilozi koji su predstavljali rekonstrukciju zbilje čiji je osnovni element bio snimanje svakodnevnih događanja u obliku dnevnih kronika kao što su primjerice atentati, provale, otmice i razne kriminalne devijacije. Naravno, tada je to bilo nemoguće snimati na licu mjesta kao danas no znatiželja tadašnje publike bila je velika.⁴⁹ Možemo navesti i primjer rekonstrukcije ubojstva srpskog kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage u beogradskom Konaku 1903. godine koji je obišao cijelu Europu.⁵⁰

Što se tiče razvoja kinematografije na području Hrvatske i Slavonije vrlo važna osoba je Izidor Kršnjavi koji je pokušao upotrijebiti namjenske filmove u prosvjetne svrhe za populariziranje znanosti.⁵¹ Učinio je dosta trajnih i kvalitetnih stvari na području kulture a posebice za hrvatsku kinematografiju. Naime, u okviru Hrvatskog društva umjetnosti početkom 1900. godine zamislio da se u okviru društva osnuje Znanstveno-umjetničko kazalište Uranija koje bi bilo dobar alat za populariziranje znanosti i umjetnosti. Također, poznato je kako su se predavanja držala iz raznih područja poput umjetnosti, prirodoslovlja i etnografije te da su predavanja većinom bila ilustrirana *skioptikon-slikama*, kako ih je sam Kršnjavi nazivao.⁵² Zabilježeno je kako su te

⁴⁵ Isto, 29.

⁴⁶ Škrabalo, *101 godina filma*, 29.

⁴⁷ Isto, 29.

⁴⁸ „Karaman, Josip“, Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 5. VIII 2024., <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30399>.

⁴⁹ Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 29.

⁵⁰ Isto, 30.

⁵¹ Isto, 30

⁵² Isto, 30.

projekcije bile nalik na dijapozitive i također nam je poznato kako je prvi takav prikazivani film bio „Pokretni pločnik na pariškoj izložbi“.⁵³ Izidor Kršnjavi je, shvaćajući potencijal populariziranja znanosti kroz film osnovao „Znanstveno-umjetničko kazalište“ sa svojim projekcijama u istočnijim dijelovima Banske Hrvatske. Zabilježeno je kako su predavanja održana u Zagrebu, Sušaku, Novoj Gradiški, Sisku, Brodu i Vinkovcima.⁵⁴ No ipak se pokazalo da su troškovi za održavanje takvih predstava preveliki te su predstave odgođene sve dok „ne bude u Zagrebu jeftina električna rasvjeta i dok ne dobijemo besplatnu dvoranu“.⁵⁵ Kasnije je takva ideja propala no ostala je zabilježena kao važna inicijativa za korištenje korištenja filma u obrazovne svrhe. Početkom drugog desetljeća dvadesetog stoljeća kinofikacija je bila dovršena u hrvatskim krajevima što dokazuje činjenica kako je pred Prvi svjetski rat u Zagrebu djelovalo nekoliko stalnih kinematografa.⁵⁶ Dakle, osim Uranie radio je Edison, Apollo u Ilici (današnje kazalište Kerempuh) te kinematograf Ćirilo-Methodskih zidara.

Pojavu kinematografije na području Dalmacije možemo pratiti zajedno s razvojem filmske kulture na području Hrvatske. Naime zabilježena je pojava filmskih predstava u Rijeci (1896.) i Zadru (1897.). Međutim, poznato je da su rad prvih kinematografa pratile mnoge tehničke i političke nevolje poput cenzure koja nije bila standardizirana i razlikovala se od regije do regije odnosno od zemlje do zemlje ovisno pod čijim su bili utjecajem.⁵⁷ Također, sporno je bilo pitanje jezika i natpisa u filmovima koji su znali izazivati političke probleme. To je bilo posebice problematično za vrijeme nijemog filma kada su natpisi bili vrlo bitni za razumijevanje radnje filma.⁵⁸ Na području Banske Hrvatske filmovi su uglavnom bili prikazivani s natpisima na njemačkom dok su na obali u manjoj mjeri natpisi bili na talijanskom jeziku.⁵⁹ Na jadranskoj obali kopije filmova uglavnom su pristizale iz Trsta s talijanskim natpisima što je pogoršavalo odnose između hrvatskoga i talijanskoga pučanstva. Napetosti su se različito odvijale u različitim mjestima. Primjerice, u Dubrovniku i Splitu djelovali su „hrvatski“ i „talijanski“ kinematografi dok su u Zadru uglavnom projekcije bile na talijanskom jeziku.⁶⁰ Svoj doprinos razvoju stalnih

⁵³ Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 30.

⁵⁴ *Isto*, 31.

⁵⁵ *Isto*, 31.

⁵⁶ *Isto*, 33.

⁵⁷ Škrabalo, *Između publike i države*, 21.

⁵⁸ *Isto*, 21.

⁵⁹ *Isto*, 22.

⁶⁰ Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 37.

kinematografa na području Dalmacije dali su Splitsanin Josip Karaman, koji se filmom počeo baviti relativno kasno, i Antonio Volić, porijeklom iz Pule. Karaman je otkupio Volićev projektor i preuzeo operatera Viktora Wolfa pa je oko Božića 1907. otvorio stalni kinematograf pod imenom Grand Elektro Bioskop.⁶¹ Projektor je pokretan na ručni pogon te je preuređen da radi na benzinski motor, a dvorana je imala čak 500 sjedala. U Splitu se ubrzo pojavio i drugi stalni kinematograf ali on je bio u talijanskom vlasništvu. Razlika između dva kinematografa bila je u tome što se u Karamanovom kinu pomno birao repertoar i izbjegavani su talijanski filmovi s nacionalističkim tendencijama. Uskoro je dobio negativne kritike od strane svećenstva koje je Karamana optužilo da kviri mladež nemoralnim filmovima, a ponekad se znalo dogoditi i da projekcije budu obustavljene na određeno vrijeme.⁶² Rad kinematografa u Dalmaciji imao je i politički karakter. Kao primjer možemo navesti žurnale o balkanskim ratovima gdje ni Dalmacija također nije bila izuzetak. Kada se na platnu 1903. godine pojavio crnogorski kralj Nikola u kinu je došlo do komešanja mase jer je dio gledališta burno pozdravio vladara Crne Gore koji se smatrao neprijateljem Austro-Ugarske. Filmovi su bili oglašavani na hrvatskom jeziku, no prije nego što je izbio Prvi svjetski rat, uvođeni su hrvatski natpis što je bilo izrazito skupo i politički izazovno.⁶³

U vrijeme atentata na Franju Ferdinanda 28. lipnja 1914. godine jedan se snimatelj igrom slučaja našao u Sarajevu za vrijeme atentata no nije uspio snimiti sam trenutak ubojstva austrougarskog prijestolonasljednika i njegove supruge.⁶⁴ U pitanju je bio Antun Valić, bosanski snimatelj koji je zabilježio događaje koji su zahvatili Sarajevo dan nakon ovog događaja. Uspio je snimiti kaos na ulicama gdje su održavane masovne demonstracije te razbijanje srpskih dućana od strane podivljale mase. Ove je materijale preuzela tvrtka „Eclair“ uvrstivši ih u svoj žurnal koji je obišao cijeli svijet.⁶⁵ Filmski medij u okolnostima Prvog svjetskoga rata dobio je na svojoj povijesnoj važnosti pri dokumentiranju takvih trenutaka. Na tom tragu, moguće je pronaći snimke rusko-japanskog rata kao i i balkanskih ratova.⁶⁶ Zanimljivo je kako su mnogi vojnici kao razbibrigu na bojištu odlučili koristiti podzemne kinematografe. Naime, takav oblik zabave se uglavnom pojavljivao na nepokretnim frontama gdje su uglavnom vojnici kinematografe koristili

⁶¹ *Isto*, 38.

⁶² *Isto*, 38.

⁶³ *Isto*, 37-38.

⁶⁴ *Isto*, 40.

⁶⁵ *Isto*, 41.

⁶⁶ *Isto*, 41.

kao oblik razbibrige. Na taj način su vojne komande na bojištima uređivali podzemne i nadzemne kinematografske prostorije.⁶⁷

U Austro-Ugarskoj postojali su žurnali u produkciji bečkog Sascha-Filma koji su najčešće uključivali snimke Oskara Messtera te dopisnike s različitih bojišta.⁶⁸ Rat je donio mnoge neprilike kao i manji broj produciranih filmova. Iz neprijateljskih država zabranjivani su i nisu uvoženi francuski, talijanski i mnogi drugi naslovi. Opstali su njemački, skandinavski i domaći filmovi. Rat je donio porast interesa za kinom ali je ujedno smanjen broj prikazivanih filmova. Unatoč teškoj situaciji domaća produkcija doživjela je zamah na području Monarhije točnije u Austriji, Ugarskoj, Češkoj i Poljskoj.⁶⁹

Zainteresiranost za filmom nije jenjavala ni u Hrvatskoj pa je tako i uvodnik časopisa *Kino* kojeg je pokrenuo 1916. u Zagrebu Milo Jovanović koji je označen kao „prvi hrvatski stručni list za kinematografiju i kinoindustriju“. Iako nije bio prvi jer se naime 1913. u Bjelovaru pojavio *Kinematografski vjesnik* Lavoslava Weissa koji je optimistično isticao da je to „vrijeme kada tvorba filmova, naglašujemo dobrih filmova, imade sve preduvjete“. Rat je otežao rad kinematografa u smislu sveprisutne cenzure te novih nameta kojima su bili izloženi kinematografi.⁷⁰

⁶⁷ *Isto*, 40.

⁶⁸ *Isto*, 42.

⁶⁹ *Isto*, 43.

⁷⁰ *Isto*, 43.

5. NOVINSKI OSVRTI NA FILMOVE I DJELOVANJE KINEMATOGRAFA

U prethodnom poglavlju osvrnuli smo se na početke filmske kulture i kinofikacije u Hrvatskoj te poteškoće koje su postojale u vrijeme pojave filma. Naime, u razdoblju svjetskoga rata film je dobio vrlo važno mjesto u prikazivanju događaja koji će uskoro obići cijeli svijet. Ipak, na području Hrvatske atmosfera nije bila sjajna. Naime, postojalo je samo 30 stalnih dvorana dok su veze s Dalmacijom bile vrlo slabe. Zato se 1907. godine u Zagrebu osniva prva distribucija pod nazivom Uranija, Furtinger i drug, prvi hrvatski i najveći zavod za posuđivanje filmova u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i balkanskim zemljama.⁷¹

Slika 1. *Furtinger i drug – Zavod za posuđivanje filmova i skladište kinematografskih potreština. Novosti, 15. ožujka 1914.*

Naravno, potrebno je istaknuti da je distribucija ovisila o njemačkim i austrijskim producentima te distributerima. Povrh svega, nije postojala inicijativa u pogledu proizvodnje domaćih kinematografskih sadržaja. Kasnije će se u određenim dijelovima Banske Hrvatske početi

⁷¹ Isto, 29

osnivati kina koja će biti popraćena kratkim ali zanimljivim pasusima u novinama. Za primjer imamo osnivanje stalne dvorane u Virovitici u kojoj je Josip Zimmerman već 1907. registrirao poduzeće Danica u svrhu produkcije filmskog sadržaja.⁷² U istim se novinama pod nazivom *Virovitičan* nalazi i najava za film *Moja ljubav moj je život moja ljubav moja smrt*: „To je prava tragedija, koja se na kino-platnu razvija pred udivljenim očima gledaoca, te silno djeluje savršenom igrom umjetnika i ljepotom incenacije“.⁷³

**Senzaciju u kinematografiji pobu-
đuje umjetnički film „Moja ljubav moj je
život, moja ljubav moja smrt“ što ga je ovih
dana izdala glasovita talijanska tvornica „Glo
ria“ u Turinu. To je prava tragedija, koja se
na kino-platnu razvija pred udivljenim očima
gledaoca, te silno djeluje savršenom igrom
umjetnika i ljepotom incenacije. Glavnu ulo-
gu igra prva tragedkinja Italije, Lida Borelli
koja je ljubinac kazališne publike. Svjetska
kritika je ovaj film označila preokretom u ki-
nematografskoj umjetnosti, jer podpuno nado-
mješta kazališne predstave. U svim glavnim
gradovima igrana je ova slika u prvim bio-
skopima uz dupkom pune kuće občinstva, a
u ogromnim „Sophiensäle“ u Bčeu pljeskala
je silna publika burno za i nakon predstave
što se je prvi puta dogodilo u kinematogra-
fima. Nadamo se, da će se i naši domaći
bioskopi morati pobrinuti za ovu vrlo zani-
mivu novost.**

Prilog 2. *Moja ljubav moj je život, moja ljubav moja smrt. Virovitičan*, 15. veljače 1914.

Ono što je zanimljivo jest to da je i u Vinkovcima postojao stalni kinematograf te se repertoar sastojao od naslova poput *Motorni čamac, Svatovi u Švicarskoj, Cijev od kamina Jerusalimski tiranin*, itd.⁷⁴

⁷² Josip Matić, „Drvoredima Virovitice“, Turistička zajednica grada Virovitice, <https://www.tz-virovitica.hr/drvoredima-virovitice/> pristup ostvaren 5. VIII. 2024.

⁷³ „Senzaciju u kinematografiji pobuđuje umjetnički film „Moja ljubav moj je život, moja ljubav moja smrt““. *Virovitičan*, Virovitica, 15. veljače 1914., 5

⁷⁴ „Stalni kinematograf u Vinkovcima“. *Svjetlost*, Vinkovci, 2. travnja 1911., 4

Stalni „kinematograf“ u Vinkovcima
ima danas ovaj vrlo zanimivi raspored:
1. Motorni čamac, komično. 2. Svatovi u
Švicarskoj, snimka po naravi. 3. Cijev od
kamina komično. 4. Jerusalimski tiraein, po-
tresna drama. Jerusalimski tiranin je pozna-

Prilog 3. *Stalni kinematograf u Vinkovcima. Svjetlost, 2.travnja 1911.*

U to vrijeme časopis *Kino* predlaže smjernice za stvaranje domaćeg filma te navodi: „Ako koji izum i koje sredstvo može da posluži narodnoj stvari, ako koje sredstvo može poslužiti, da strani svijet upozna jedan narod i njegove običaje, njegove prirodne ljepote, njegovu umjetničku i gospodarsku visinu, njegove stvaralačke snage i sposobnosti, svakako je filmska industrija i kinematografija za to najpodesenija“.⁷⁵ Uskoro su se počela otvarati poduzeća za organiziranu proizvodnju filmova. Među pionirima na tom polju bio je Hamilkar Bošković koji će s Juliom Bergmannom osnovati „Croatia“, prvo filmsko poduzeće koje će započeti s radom 5. rujna 1917. godine.⁷⁶ U konačnici, 28. 8. 1917. godine u sklopu produkcije Croatia filma u zagrebačkom kinu Metropol prikazan je prvi hrvatski igrani film *Brcko u Zagrebu*.⁷⁷

⁷⁵ Škrabalo, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 41.

⁷⁶ *Isto*, 44.

⁷⁷ *Isto*, 44

Prilog 4. *Brcko u Zagrebu*, Internetska stranica Zagreb.info, 28. kolovoza 2017.

Autor filma je bio kazališni glumac i redatelj Arnošt Grund kojeg je Stjepan Miletić doveo iz Češke u zagrebačko kazalište. Snimatelj je bio Breitner, a glavne uloge su imali Irma Polak, Tonka Savić i Stjepan pl. Bojničić. U pogledu prvih projekcija ranih hrvatskih filmova potrebno je istaknuti da je u kinu Apollo 8. prosinca 1917. prikazan povijesni film *Matija Gubec* koji je opisan kao „historijska drama u 5 činova“. Film je izazvao veliko odobravanje od strane publike i kritičara.⁷⁸ Poznata hrvatska književnica Marija Jurić Zagorka adaptirala je Šenin roman i izradila scenarij.⁷⁹

⁷⁸ Isto, 45

⁷⁹ Isto, 45

6. ZAKLJUČAK

Filmska kultura se u razdoblju od 1896. do 1918. godine polako afirmira kao nezaobilazan dio građanskog i industrijskog društva. U zapadnoeuropskim zemljama do „trijumfa kinematografa“ dolazi prije 1914. godine dok nova tehnologija dolazi u Hrvatsku nešto manje od godinu dana nakon što se pojavila u Parizu. Kao i u ostalim dijelovima svijeta i u Banskoj Hrvatskoj kinematografske predstave počele su se održavati sve češće. Nakon pojave stalnih kinematografa i kinodvorana u SAD-u i Europi, 1906. se pojavljuje i prva stalna kinodvorana u Zagrebu. U roku od nekoliko godina počeo će se osnivati stalne kinodvorane s raznolikim filmskom programom i repertoarom.

Ipak valjalo bi spomenuti kako se kinematografija u Banskoj Hrvatskoj znatno sporije razvijala nego u industrijaliziranim zapadnim državama. Uzrok tomu je dominacija seoskog stanovništva te nedostatak poduzetništva. Također, vlada Banske Hrvatske imala je vrlo ograničene mogućnosti po pitanju financiranja projekata vezanih za kinematografiju. Proizvodnja filma uglavnom je ovisila o financijskim sposobnostima i volji nekolicine entuzijasta, Publika je na području današnje Hrvatske početkom 20. stoljeća rado gledala njemačke i talijanske filmske naslove budući da su vrlo dobro govorili te jezike

Nastankom poduzeća Croatia film 1917. godine dolazi do ozbiljnijeg pokušaja stvaranja domaće filmske industrije, no zbog neisplativosti i okolnostima nakon Prvog svjetskog rata ono je ukinuto. Politička uloga kinematografa manifestirala se u okolnostima Prvog svjetskog rata kada su prikazivani propagandni filmovi koji su poticali lojalnost građana prema državi. Ipak, mogli bismo reći da kinematografija nije bila potpuno podređena vojnim potrebama.

Svakako bi bilo dobro skrenuti pozornost i na mogućnosti za daljnja istraživanja ove teme s ciljem usvajanja novih spoznaja o razvoju kinematografije u Hrvatskoj. Izvori koje bi trebalo detaljnije analizirati su svakako isječki iz novina koji nam daju zanimljiv uvid u ranu povijest filma. Također, istraživači uvelike ovise o konzultiranju takvih izvora, poput novinskih članaka, upravo zato jer velika većina ranih filmova nije sačuvana. Analizirajući novine, dobiti dojam o sadržaju prvih filmova ali i njihovoj javnoj percepciji.

7. LITERATURA

Novine

1. *Virovitičan* (Virovitica)
2. *Novosti* (Zagreb)
3. *Svjetlost* (Vinkovci)

Knjige, zbornici radova i članci

1. Albera, François. „First Discourse on Film and the Construction of a Cinematic Episteme“, u: *A Companion to Early Cinema*, uredili André Gaudreault, Nicolas Dulac, Santiago Hidalgo, 121-140.
2. Dobrovšak, Ljijana. „Zakonodavna i izvršna vlast u hrvatskim zemljama od 1790. do 1918.“, u *Temelji moderne Hrvatske: Hrvatske zemlje u “dugom” 19. stoljeću*, uredili Vlasta Švoger i Jasna Turkalj, 29-90. Zagreb: Matica Hrvatska, 2016.
3. Gilić, Nikica, *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*, Zagreb: Leykam international, 2010.
4. Hobsbawm, Eric. *Age of Empire 1875-1914*. New York: Vintage Books, a division of Random House, Inc., 1989.
5. Kalčić, Miodrag. "Počeci kinofikacije Pule (do početka Velikoga rata): prvi puljski stalni kinematografi i prvo erotsko kino." *Histria* 16 (2016), br. 6: 93-143.
6. Midžić, Enis, „Alexandre Promio, snimatelj Društva Lumiere, u Hrvatskoj 1898.“, *Hrvatski filmski ljetopis* 47 (2006), 93-143.
7. Osterhammel, Jürgen. *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Preveo Patrick Camiller. Princeton: Princeton University Press, 2014.
8. Pejić, Luka. „Osnivanje i prve godine djelovanja osječkog kina „Urania“ (1912.-1918).“ *Scrinia Slavonica* 18 (2018), br. 1: 289-332.
9. Peterlić, Ante, *Povijest filma: Rano i klasično razdoblje*, Zagreb: Hrvatski filmski savez, 2008.
10. Škrabalo, Ivo. *101 godina filma u Hrvatskoj: Pregled povijesti hrvatske kinematografije*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.
11. Škrabalo, Ivo. *Između publike i države: Povijest hrvatske kinematografije 1896-1980*. Zagreb: Nakladni zavod Znanje, 1984.
12. Vranješ-Šoljan, Božena i Skenderović, Robert. „Demografska slika Hrvatske od početka 19. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata“ u *Temelji moderne Hrvatske: Hrvatske zemlje u*

“dugom” 19. stoljeću, uredili Vlasta Švoger i Jasna Turkalj, 109-132. Zagreb: Matica Hrvatska, 2016.

Mrežni izvori

1. Karaman, Josip“. Hrvatska enciklopedija.
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30399>.
2. Turistička zajednica grada Virovitice, „Drvoredima Virovitice“ <https://www.tz-virovitica.hr/drvoredima-virovitice/>

8. POPIS PRILOGA

Prilog 1 - Novinski oglas za „posuđivanje filmova i skladište kinematografskih potrepština

<http://dnc.nsk.hr/Newspapers/Search.aspx>

Prilog 2 - Najava filma „Moja ljubav moj je život, moja ljubav moja smrt“

<http://dnc.nsk.hr/Newspapers/Search.aspx>

Prilog 3 - Raspored filmova u kinematografu u Vinkovcima iz 1911. godine.

<http://dnc.nsk.hr/Newspapers/Search.aspx>

Prilog 4 - Plakat za film „Brcko u Zagrebu“ iz 1917. godine.

<https://www.zagreb.info/tag/brcko-u-zagreb>